

बुद्ध धर्ममा महिलाको स्थान

<https://doi.org/10.3126/tej.v12i1.64905>

मञ्जु तिमिल्सिना

उप-प्राध्यापक, हरैया बहुमुखी क्याम्पस, रुपन्देही

timilsinamanju283@gmail.com

Article History

Received

21st November, 2023

Revised

26th December, 2023

Accepted

2nd January, 2024

सार

प्रस्तुत दस्तावेजीय अनुसन्धानात्मक लेखमा बौद्ध धर्ममा महिलाको स्थानबारे चर्चा गरेकी छु। बुद्ध स्वयंले महिलाको स्थानबारे के भने ? अन्य बुद्धमार्गीले के भने? महिलावादी सिद्धान्तले सोही विषयवस्तुलाई कसरी अर्थ्याउँछ ? भन्ने प्रश्नका उत्तरहरु यो लेखमा समावेश गरेकी छु। यस क्रममा मैले तात्कालीन समयमा महिलालाई पुरुषको ध्यान भङ्ग गर्ने वस्तुको रूपमा रहेको मान्यताको चर्चा गरेकी छु। यो मान्यतालाई बुद्धले महिलाहरु भावमही हुन्छन् र ध्यान गर्न सक्छन् भनी स्थापित गरेको नवीन सत्य थेरिगाथाको आधारमा चर्चा गरेकी छु। केही महिला निर्वाण प्राप्त गर्न सक्षम छन भनी बुद्धले दिएको सोचलाई उल्लेख गरेकी छु। यस बाहेक दलाई लामाहरुले महिलालाई प्रेम र शक्तिका स्वरूप मानेका छन् भनेकी छु। आजसम्म पनि महिला दलाई लामा नबनेको कुरा उजागर गरेकी छु। निचोडमा बुद्ध धर्ममा नारीको स्थान पहिल्याउँन नारीवादी समालोचनात्मक चिन्तन दिएको छु।

मुख्य शब्दावली : बुद्ध, विचार, थेरिगाथा, अर्धनारेश्वर, चिन्तन, दलाईलामा, आध्यात्मिक

अध्ययन विधि

विभिन्न वेवसाइट, पुस्तक, धर्मग्रन्थ, लेख आदिको विश्लेषण गरी दस्तावेज अध्ययन विधिमा आधारित भएर यो लेख लेखिएको छ। बुद्ध धर्म मान्ने महानुभावसँग छलफल र अन्तरक्रिया गरी पुस्तकीय ज्ञानलाई आधिकारिकता दिइएको छ। सोहि आधारमा विषयवस्तुको गहन व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

अध्ययनको व्याख्या विश्लेषण

अनेकन स्रोतबाट प्राप्त जानकारीलाई फरक फरक शीर्षक तथा उपशीर्षक दिई यो अनुसन्धानात्मक लेख प्रस्तुत गरिएको छ। अर्को शब्दमा भन्दा विषयगत रूपमा लेखमा विश्लेषण गरिएको छ। समाज शास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा सोही कुरालाई अर्थ्याइएको छ। तलका अनुच्छेदहरुमा मैले विषयगत विश्लेषण गरेकी छु। तदन्तर सैद्धान्तिक छलफल गरेकी छु। अन्त्यमा अध्ययनको प्राप्ति प्रस्तुत गरेकी छु र सारांशबाट यो अनुसन्धानात्मक लेखलाई टुंग्याएकी छु।

विषयगत विचारको आधार

विचार शब्दबाट बन्छ। शब्द कहाँबाट आयो यो दार्शनिक प्रश्न हो। यसको सामान्यउत्तर हो-परम्परा बाट आयो। हाम्रो भित्रबाट मात्र आएको होइन। शब्दहाम्रो समाज, परम्पराले मानिस भित्र हाल्दिन्छन्। त्यही शब्दबाट विचार आयो। यसको अर्थ हो विचार समाज र परम्पराबाट पनि आयो। समाजमा बाआमा नातागोताका मानिसहरुले व्यक्ति भित्र शब्द हाल्दिदै गए। तदनुसार विचार बन्दै गयो। यसरी विचार बनाउने तथा बोक्नेहरु अभ्यस्त (Conditioning) हुँदै गयौं। अभ्यस्त बन्नु भनेको संस्कारी बनाउनु भनेको हो। जस्तै भगवासँग डराउ भन्दै सानैबाट हाम्रो दिमागमा शब्द हाल्दिन्छ। त्यति बेला त्यो हामीलाई भगवान कहाँ हुन्छ ? कस्तो हुन्छ ? थाहै हुन्न। हामीलाई सम्झाइ रहिन्छ। भगवानसँग डराउ। उ आफु पनि डराउँछ। अरुलाई पनि डरमा र खिदिन्छ। किनकी हिजो देखि यस्तै परम्परा चलेको हुन्छ। यसरी निश्चित विचारले हामी भित्र बानी बसाल्छ।

त्यही बानीको कारण हामीमा सोच बन्छ कि जहाँ भगवान छ त्यहाँ गएर ढोग्नुपर्छ। यस क्रममा हामीले जान्ने कोशिस गर्दैौ कि भगवान मन्दिर भित्र हुन्छ वा हुन्न। यसरी हामीलाई संस्कारी बनाइन्छ। भगवान भनेको उर्जालाई हो कि प्रकृतिलाई भन्ने कुरा पनि सिकाइन्छ। उर्जा अविनाशी हुन्छ र प्रकृति नाशवान हुन्छ पनि भनिन्छ। यसरी हामीलाई न त विज्ञानमा जोडिन्छ न त पुर्खाको ज्ञानको गहिराइमा जोडिन्छ। यसरी अल्मलमा राखी पुनरोत्पादन (reproduction) गरिएको ज्ञानले हामीलाई डरमा राखिएको हुन्छ।

आतंक वादी बनाउँन पनि शब्दको खेल हुन्छ। युवा वा बच्चालाई उनिहरुको मन र दिमागमा यस्तै शब्द भरिन्छ। धर्मको विरुद्ध तथा जातको विरुद्ध यस्तो षडयन्त्र हुन्छ। तिमी यसको लागि ज्यान देउ। मार वा मर। यही भगवानको धर्म हो, कर्तव्य हो, जिम्मेवारी हो। यस्तै सम्भाउदै सम्भाउदै धेरै पटक सुनाउँदा अवचेतन मनमा त्यो सन्देश जान्छ। त्यति बेला सत्य असत्यको केही ज्ञान हुन्छ। मात्र अवचेतन ज्ञान भरिदिइएको हुन्छ। कसैले विरुद्धमा बोलेमा गर्दन काटिने हुन्छ। यसरी अभ्यस्त बनाइन्छ। यसको अर्थ हो बच्चै बेला देखि अवचेतन मनमा शब्द हालिदियो भने त्यहि कुरा व्यक्ति भित्र सक्रिय हुन्छ। त्यसैले मानिसको भित्र विचार पैदा हुन्छ। यहि विचारको रूपमा पछि आउने गर्दछ। यसैको आधारमा व्यक्तिले चर्चा गर्न थाल्छ। बातावरण खोज्न थाल्छ बनाउँन पनि थाल्छ। कालान्तरमा विद्रोही वा आतंककारी विचार पैदा हुन्छ।

कामवासना प्रति, जीवन साथीप्रति, सत्य प्रति, परमात्मा प्रतिको विचार बनाउँन पनि शब्दकै प्रयोग गरिएको हुन्छ। अर्थात जीवनमा विभिन्न विषय प्रति जुन शब्द हालिदियो त्यही शब्दको फेरो भित्र हाम्रा विचारहरु बन्द छन्। शब्द हामीलाई संस्कारबाट मिल्दछ। जुनजुन प्रकारको शब्द हामीमा भरिन्छ। त्यहि विचार बन्दछ। त्यसैले हरेक व्यक्ति फरक फरक विचारको हुने गर्दछ (Sadh guru sakshishreewww.science divine. Org)।

बुद्धको प्रारम्भिक ज्ञानमा पनि बाल्यावस्थामा सुनेकै शब्दले असर पारेको देखिन्छ। जस्तो बुढ्याई, रोग, तथा मृत्यु बुद्धले सुनेका शब्दहुन। उनले देखेका घटना पनि हुन। उनका चिन्तन तीनै शब्दका वरिपरि घुमेका छन्। उनका देशनाहरु पनि त्यसैको मुक्तिका लागि समर्पित छन्।

बुद्ध विचारको उठान

गौतम बुद्ध नगर घुम्दै जाँदा बाटोमा रोगी, बृद्ध र मृत्यु भएको मानिसलाई देखेर उनको मनमा यो कसरी हुन्छ ? मान्छे कसरी यो अवस्थामा पुग्छ ? के जीवनको अध्याय यति छोटो छ भन्ने सोच विचार आयो (BBC News Hindi,2022)। यही बाट सघन विचार गर्दै जाँदा बुद्धमा चिन्तनको सुरुवात भयो। उनले यो समस्याको समाधानको उपाए के छ ? भनेर खोजिगर्न थाले। एक दिन ज्ञानको खोजिमा दरवारबाट बाहिर निष्किए। त्यस पछि उनी लामो समयसम्म दरवारमाफर्केर आएन्। ६ वर्षसम्म कठोर तपस्या गर्दा पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सकेको थिएनन् (BBC News Hindi,2022)। यसै क्रममा उनी ध्यानमा बसि रहेको समयमा महिलाहरु उनले तपस्या गरेको निकटवर्ती क्षेत्रबाट कतै हिड्दै थिए। गौतम बुद्धको कानमा उनिहरुले गरेको संवाद आई पुग्छ। उनले सुन्छन: विणाको तारलाई खुकुलो बनायो भने कर्ण प्रिय आवाज आउँदैन भने कठोर ढंगले तन्कायो भने पनि त्यो तार चुँडिन्छ।

यस भनाईले आहार त्याग गरेर ध्यानासनमा बसेका बुद्धको सोचमा परिवर्तन ल्याउँछ। उनी नियमित आहार गर्दा पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्दछन्। यसै क्रममा त्यहाँको नजिकैको गाउँमा सुजाता नामकी महिलाले छोरा जन्माएर खीर चडाउन बुद्धले ध्यान बसेको पिपलको रुख निर आउँछिन्। कम्जोर र दुब्लो शरीर भएका बुद्धलाई देखे ती सुजाताले भन्छिन, “मेरो मनकामना पुरा भएर पिपललाई खीर चढाउन आएकीहुँ, तिम्रो पनि मनोकामना जे छ छिटै पुरा हुनेछ”। त्यसैको मध्यरातमा बुद्धलाई बुद्धत्व प्राप्त हुन्छ (ITTAAS by. Amit, 2022)।

त्यस पछि बुद्ध आफुलाईप्राप्तभएको ज्ञानको प्रचार प्रसारमा हिड्छन्। यसरी ज्ञान प्रसार गर्ने क्रममा विभिन्न देश र राज्यहुँदै आफ्नो घरमा आई पुग्दछन्। तर पनि उनि घर बाहिर नै बस्छन् र प्रवचन दिन्छन्। उनको

दर्शन र प्रवचनबाट उनकी आमा महाप्रजापती प्रभावित हुन्छिन् र आफु पनि बुद्धले प्रसार गरेको ज्ञान अनुरूपको आचरण र व्यवहार अनुसरण गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछिन् । यस घटनाले पनि बुद्धको मस्तिष्कमा नयाँ विचारा उत्पन्न गर्छ, कि पुरुषको लागि मात्र बौद्ध विहार निर्माण गरेर हुँदैन । महिलाका लागि छुट्टै निर्माण गर्नु पर्छ । किनकि पुरुष र महिलालाई सँगसँगै विहारमा राख्दा कामवासना तिर ध्यान जाने र त्यसको परिणाम स्वरूप ध्यान भङ्ग हुन सक्ने कुरामा उनीसचेत थिए । यस घटनाले बुद्धमा महिला प्रति चिन्तन गर्ने थप ज्ञानको सुरुवात गरायो ।

माथिका घटनाबाट बुद्धले अनेकन निष्कर्ष निकालेको हुनुपर्छ । पहिलो निष्कर्ष हो-कुनै पनि फल कठोर ताले मात्र प्राप्त हुँदैन । आवश्यकता अनुसार मध्यमार्गी बाटो अपनाउनु पर्छ । दोस्रो निष्कर्ष हो-चिन्तन गर्दा लैङ्गिकतामा समेत ध्यानदिनु पर्छ । तेस्रो निष्कर्ष हो-ज्ञान प्राप्त गर्न महात्माहरुको मात्र संगत गर्नु पर्छ भन्ने छैन ।

चिन्तनको आधार

शब्दमा जोडेर बने बनाइएका सोच नै चिन्तन हुन् । चिन्तन जटिल मानसिक प्रक्रिया पनि हो । मानवका हरेक समस्या समाधानका लागि चिन्तनको आवश्यकता पर्दछ । अर्थात् चिन्तन वा विचार विना कुनै पनि समस्या समाधान हुन सक्दैन । यसैले भनिन्छ, चिन्तन समस्या समाधानको निश्चित उपाय निकाल्ने मानसिक प्रक्रिया हो । त्यसैले उड बर्थ (Word worth)ले चिन्तनलाई मानसिक खोज यात्रा(Mental exploration) को रूपमा परिभाषित गरेका छन् । यस भित्र सबै किसिमका मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरु पर्दछन् । ती हुन्-प्रत्यक्षिकरण, स्मरण, सिकाइआदि । यसका साथै पुर्व अनुभवको आधारमा मानिसले नयाँ विषय वस्तुलाई ग्रहण गर्छ । व्यक्तिको ग्रहण शीलता उसको बौद्धिकता तथा दक्षतमा निर्भर हुन्छ । यसैले भनिएको हो कि प्रत्यक्षिकरण, स्मरण, बौद्धिकता एवम् सिकाइ जस्ता मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाहरु अन्तरनिहित एक जटिल मानसिक प्रक्रिया नै चिन्तन हो ।

बुद्धले देखेका रोगी मानिस हामीले पनि देखेका छौं । बुढो मानिस पनि देखेका छौं । मरेको मानिस पनि देखेका छौं । तर हामीले यसबारे सोचेका छैनौं । ती कुरालाई चिन्तनमा ल्याएका छैनौं । यस अर्थमा हामीचिन्तक बनेनौं । बुद्धलाई चाहिँ त्यही कुराले चिन्तक बनायो । खोजक बनायो ।

गेस्टाल्ट (Gestalt)मनोवैज्ञानिकहरुको भनाइमा चिन्तन ज्ञानात्मक प्रक्रियाहो । यसमा मस्तिष्क बाहेक अन्य कुनै पनि मांसपेशीको सक्रियता आवश्यक पर्दैन । चिन्तन मानिसको मस्तिष्क संयन्त्र (Brain mechanism) मा आधारित हुन्छ । उसको पुर्व अनुभव सिकाइ प्रत्यक्षिकरण बौद्धिक क्षमतामा आधारित हुन्छ । यसैका आधारमा व्यक्तिले नयाँ कुराको सृजना वा प्रतिपादन गर्दछ । मौलिक सोचाईलाई हामी सृजनशील मान्दछौं । यसरी नयाँ वा नौलो कुराको सृजना गर्नको लागि प्राप्त ज्ञान र अनुभवलाई संगठित गरी अन्तरदृष्टि पैदा गर्न सक्नु नै संज्ञानात्मक चिन्तन (Cognitive thinking) हो । बुद्धको सन्दर्भमा भन्ने हो भने उनले रोग, बुद्ध्याई तथा मृत्युको बारेमा संज्ञानात्मक खोज गरे । उनले आफूमा खोजी गरे । अरुमा पनि खोजी गरे । यो खोजीले उनलाई बौद्धिक चिन्तक बनायो । रोग, बुद्ध्याई तथा मृत्यु एउटा विषयवस्तु हो । उनले यस्ता अनेकौं कुराको खोजी गरे ।

समस्याको समाधानको लागि पनि व्यक्तिले चिन्तन गर्दछ । अर्को शब्दमा भन्दा जव कुनै समस्या आइपर्छ तव व्यक्तिले चिन्तन गर्न थाल्छ । त्यस बेला सम्म उ चिन्तन गरिरहन्छ जव सम्म उक्त समस्या समाधान हुँदैन । तसर्थ समस्याको उत्पत्ति देखि चिन्तन सुरु हुन्छ । समस्याको समाधानमा गएर चिन्तन टुङ्गिन्छ । यस अर्थमा चिन्तन स्वयं नै समस्या समाधान प्रक्रिया (Problem solving behavior) हो । कुनै पनि समस्या समाधान गर्न व्यक्तिले आफ्नो पुर्व कल्पना विचार तथा अवधारणालाई समुचित ढंगले प्रयोग गर्दछ । आफुमा निहित अनुभव तथा वैचारिक क्षमताको आधारमा व्यक्तिले समस्याको समाधान पहिलाउन सक्दछ । समस्या जति जटिल हुन्छ, वैचारिक क्षमता पनि त्यतिनै आवश्यक हुन्छ । समस्याको जटिलताले व्यक्तिको चिन्तन प्रक्रियालाई निर्धारण गर्दछ । तसर्थ चिन्तन र समस्या समाधान बीच मुख्य दुई किसिमको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । पहिलो, चिन्तन विना कुनै पनि समस्या समाधान हुन सक्दैन । अर्को शब्दमा भन्दा कुनै पनि समस्याको समाधान गर्न व्यक्तिले आफ्नो वैचारिक एवम् चिन्तन क्षमताको समुचित प्रयोग गर्न पर्दछ । दोस्रो, जसरी चिन्तन विना समस्या समाधान हुन सक्दैन त्यसै

गरी समस्या सृजना नभइ चिन्तन अगाडी बढ्दैन। यसको मतलब हो समस्याको प्रकृतिको आधारमा चिन्तन प्रक्रिया निर्भर गर्दछ। चिन्तन एक समस्या समाधान हो भने समस्या समाधान भन्नु नै चिन्तन युक्त मानसिक प्रक्रिया हो (पाठक, २०६७)।

बुद्धले पनि समस्या समाधानका लागि नै चिन्तन गरे। उनको समस्या व्यक्तिगत थिएन। सार्वजनीन थियो। सबैले भोग्ने रोगको बारेमा थियो। सबैले गुञ्जनुपर्ने बुढ्याइँको बारेमा थियो। जन्मेका सबैले भोग्नुपर्ने सास्वत सत्य मृत्युको बारेमा थियो। यसको संकेत हो, नितान्त व्यक्तिगत समस्यामा पनि हामी समाधान खोज्छौं। त्यहाँ पनि चिन्तन प्रक्रिया हुन्छ। सामाजिक समस्यामा पनि त्यही कुरा लागु हुन्छ। सार्वजनीन समस्यामा पनि चिन्तन गर्ने आधार त्यही हुन्छ। बुद्धको सार्वजनीन समस्याको समाधान खोज्ने चिन्तनले उनलाई महान बनायो।

बुद्ध संघमा महिलाको प्रवेश

गौतम बुद्धको मुलविषय वस्तु आध्यात्मिक थियो। आध्यात्म भनेको कर्मकाण्ड होइन। उनका लागि स्वयंलाई जान्नु अध्यात्म हो (ITTTAAS by Amit, 2022)। आफैलाई जानेर पछि मात्र जन्मका सिद्धार्थलाई ज्ञानका बुद्ध भन्न थालियो। बुद्धको चिन्तन अनुसार आत्म ज्ञानीले आफूलाई आमूल परिवर्तन गर्छ। यस अर्थमा उ रुपमान्तरणकारी हुन्छ। आफू रुपान्तरित भए पछि उसले अरु व्यक्तिलाई पनि पुरै बदलिदिन्छ। क्रमशः उसको पहिचान पनि बदलिन्छ। “अप्पदीपो भवः” अर्थात् आफ्नो दिपक आफै होउ। कसैले कसैको बाटोको लागि सधैँ मार्ग प्रशस्त गर्न सक्दैन, केवल आत्मज्ञानको प्रकाश ज्योतिमा मात्र हामी सत्यको बाटोमा अधि बढ्न सक्दछौं। सिद्धार्थ गौतम बुद्ध भन्नु हुन्छ मलाई आफ्नो बैसाखी नबनाउ। मेरो बैसाखी मार्फत हिँड्नु हुन्छ भने, तपाईँ कति पो टाढा पुग्न सक्नु होला र ? गन्तव्यमा पुग्न सक्नु हुँदैन। आज साथमा छु भोलि हुँदैन तसर्थ आफ्नै दिपक बन। (रोबोट सम्वाहाडफ, पर्ल स्ट्रेट जर्न)। अब हामी आफैँ कसरी दिपक हुने आफैँ कसरी प्रकाशमा रुपमान्तरण हुने ? यसको उत्तर हो ज्ञानको गहिराइमा र ज्ञानको स्वरूपमा समाहित भएर मात्रै तिलको सानो दानामा तेल संग्रहित हुन्छ। बुद्धको सन्देश त्यही हो। महिलाको सवालमा पनि महिलाहरु आफ्नो दिपक आफैँ हुनु पर्छ, आफुभित्रको दिपजलाई अन्धकारको दुनियामा ज्ञानको ज्योती बाल्दै अगाडी बढ्नु पर्छ।

भारतको चार नाथमा दिएको बुद्ध देशनालाई उनको संघमा महिला प्रवेशको आधार मान्न सकिन्छ। त्यहाँ उनले भने कि चित्त दुई प्रकारको हुन्छ। एक पुरुषको चित्त। अर्को स्त्रीको चित्र। उनका अनुसार शरीर पुरुषको मन स्त्रीको हुनपनि सक्छ। महिला भएर पनि पुरुषको चित्तहुन सक्छ। पुरुष चित्त आक्रमक हुन्छ भने महिला चित्त दयालु। यसको लिङ्गसँग सम्बन्ध हुँदैन। बुद्धका अनुसार एक व्यक्ति भित्र पाँच रुप हुन्छ (ITTTAAS by Amit, 2022)। तन्त्र विज्ञानले पनि यो कुरा स्वीकारेको छ। हिन्दु धर्ममा भगवान शिवले पार्वतीलाई पनि यो कुरा भने का छन्। अर्थात् मनुस्य एकै पटक मात्र पुरुष हुँदैन। एकै साथ महिला पनि हुँदैन। व्यक्ति भित्र पाँच पुरुष कसरी बन्दछ भन्दा बुद्धको रोचक चिन्तन छ। उनले भनेका छन्-हरेक शरीर विपरीत हुन्छ। जस्तो म पुरुष हुँ भने म भित्रको चिन्तन स्त्री हो। तेस्रो शरीर पुरुष हुन्छ। चौथो स्त्री र पाँच पुरुष यसलाई अर्ध नारेश्वर पनि भनिन्छ। यसरी हेर्दा हर व्यक्ति एक साथ स्त्रीण र पुरुष हो। यस्तै महिलामा पनि हुन्छ। यसलाई चित्त भनिन्छ। बुद्धको देशना अनुसार हाम्रो चित्त स्त्रीण हो भने हामीलाई स्त्रीण साधना उचित हुन्छ। त्यति बेलाको हाम्रो साधना दया र करुणाको हुन्छ। संवेग निष्कृत्य हुन्छ (Passive emotion)। यदि हाम्रो साधना पुरुषहो भने आक्रमणकारी संवेग सक्रिय हुन्छ। संकल्प त्यागको हुन्छ। (ITTTAAS by Amit, 2022)। बुद्धको चिन्तनमा आत्म उपलब्धि तपस्याले हुन्छ। त्यस्तो सक्रिय संवेग केन्द्रित साधना पुरुषले मात्र गर्नसक्छ। महिलाले सो केन्द्रित साधना गर्न सक्दैनन्। उनलाई प्रितम चाहिन्छ। प्रेमी चाहिन्छ। महिलाको यस्तो चित्तले गर्दा नै बौद्ध धर्म पुरुष चित्तको लागि हुन्छ भनिएको हो। महिला भक्तिमा समर्पित हुन्छन भन्ने बुद्धको विश्लेषणले पनि उनीहरुलाई त्याग मार्गमा प्रवेश नदिइएको हो (ITTTAAS by Amit, 2022)।

यसरी हेर्दा स्पष्ट हुन्छ कि बुद्ध मार्ग त्यागको मार्ग हो। निवृत्ति मार्ग हो। स्त्री चित्त चाहिँ प्रवृत्ति मार्गी हो। त्यसैले बुद्ध धर्मले निवृत्ति मार्ग महिलालाई सहज छैन भनेर संघमा प्रवेश नदिएको हो। अर्को शब्दमा भन्दा निवृत्ति

मार्गी पुरुष चित्त हुनाले बुद्धको संघमा उनीहरूले मात्र प्रवेश पाएका हुन् । त्यसैले बुद्धले देशना दिन थालेको धेरै वर्ष सम्म पनि उनको संघमा महिलालाई प्रवेश थिएन । यस बाहेक त्यति बेलाको समाजमा महिलालाई दोयम दर्जाको पनि मानिन्थ्यो । पुरुषलाई चाहिँ अब्बल दर्जाको ठानिन्थ्यो । त्यसको एउटै कारण थियो । स्त्रीले पुरुषको मन विचलित गरिदिन्छन् । उनीहरूको गन्ध, आवाज, स्पर्शमात्रले पनि ध्यानस्थ पुरुषलाई विचलित गराइ दिन्छ । उनीहरूले मोहमा फसाउँछन् । बुद्ध सुत्तमा उल्लेखित “अगुत्तर निकाय एक कनिपात रुपादिवर्ग एक” पाली भाषाको यो वाक्यले दिने सन्देश यही हो । यसैले बुद्धले लामो समयसम्म महिलालाई दीक्षित गरेनन् । तर बुद्धको चेला आनन्दले भने पछि उनले आमा, श्रीमती, नन्दा तथा आम्रपालीलाई देशना दिएका थिए । यसरी देशना दिँदा पनि स्त्री बुद्ध बन्न सक्दैनन् भन्ने मान्यता तात्कालीन समाजमा थियो । यो बेलाको विश्वास थियो कि महिलाहरू त्यति खेर मात्रै बुद्ध बन्न सक्छन् जव उनीहरू अर्को जन्ममा पुरुष भएर जन्मछन् । बुद्ध सुत्तमा उल्लेखित पाली भाषाको कथन “अगुत्तर निकाय एकक निपात असम्भव वर्गो द्वितीय वर्ग एक” (१५,१) ले पनि यो कुरा प्रमाणित गरेको छ ।

यहाँ बुद्धले स्त्री लिङ्गको कुरा गरेका छैनन् । मनोवैज्ञानिक तथा आध्यात्मिक कुरा गरेका छन् । उनले आत्म उपलब्धि मार्गमा जाने कुरा गरेका छन् । त्यसैले उनले भनेका छन् सत-धर्म अष्टमार्गी प्रति समपाद पञ्चशील निदान यहि पुरुष चित्तको मार्ग हो । स्त्रीको होइन । यस मार्गमा स्त्री बाधक हुन्छन् । उनले यो पनि भनेका छन् कि केही स्त्री पुरुष चित्त भएका हुन्छन् । यो अपवाद हो । यही भएर नै बुद्धले भनेका हुन-पाँच हजार साल चल्छ भनेको धर्म पाँच सय वर्ष मात्र टिक्छ (ITTTAAS by Amit, 2022) । बुद्धले अगाडि भनेका छन्-महिलाको प्रवेशसँगै संघमा भक्ति मार्गीहरूको प्रवेश हुन्छ । त्यस्तो प्रवेशले वायुयानलाई सडकमा चलाएभन्नु हुन्छ । त्यो वायुयान कति समय टिक्ला ? कहाँ सम्म जाला ? बुद्ध धर्ममा प्रवेश गर्नका लागि जापानी एक सुन्दरी रोयन(Ryonen) ले आफ्नो अनुहारलाई जलाउनु यसको उदाहरण हुनसक्छ । यस अर्थमा बुद्धलाई नारी समानताका आँखामा संकिर्ण विचार धाराको भन्नमिल्दैन (ITTTAAS by Amit, 2022) ।

बौद्ध संघमा महिला

महिलाहरूलाई संघमा प्रवेश गराउँन बुद्धले ५ वटा आधार बनाए । ती आधारहरू यस प्रकारका थिए ।

१. बुद्धले बौद्ध संघमा सामिल हुनको लागि महिलाहरूलाई अधिकार दिए ।
२. उनले बुद्धले संघमा महिलालाई नेता बन्ने अधिकार पनि दिए ।
३. कुनै पनि पुरुषको समर्थन बिना स्वतन्त्र भएर महिलाले आफ्नो व्यक्तित्व विकास गर्न सक्छन् भन्ने चिन्तन दिए ।
४. उनले परिवारको लागि छोरा जन्माउनु पर्ने धारणलाई तोडदिए ।
५. महिलालाई शिक्षा र राजनीति आवश्यक छ भन्ने मान्यता स्थापित गरिदिए (<https://feminisminidia.com.won>)

महिलालाई संघमा प्रवेश गर्नका लागि बुद्धले बनाएका आधारमा केही सीमाहरू पनि थिए । उनले बौद्ध संघमा सामेल हुन महिलाको उमेर बीस वर्ष हुनु पर्ने, ऋणबाट मुक्त हुनु पर्ने, राजाको सेवा गरेको हुनु नहुने, बाआमा जीवित भए उनिहरूको स्वीकृति लिनु पर्ने, विधिवध बस्त्र र शिक्षा पात्र प्रदान गर्न पर्ने, दीक्षित भिक्षुणीले कडा अनुसाशनमा बसेको हुनु पर्ने । तात्कालीन सामाजिक परिवेश तथा महिलाको स्वभाविक गुणलाई लिएर बुद्धले यो सीमा तोकेका थिए । यी सीमामा बसेर आफूलाई सामाजिक हेयबाट प्रेय बन्ने श्रेय पाएका महिलाहरूमा सुमंगला, माधिका, बसन्ती, सुमथा, उत्तलावर्णाको नामक गरिमाले सम्मान गर्दथे (<https://feminisminidia.com.won>) । समाजमा हेय दृष्टिले हेरिएका महिला संघमा सामिल भई सम्मान जनक स्थान ग्रहण गर्नेहरूमा काँची र अर्धकाँची उज्यनकी पद्ममावती, बैसाली, अम्प्रपाली, आदि थिए (<https://feminisminidia.com.won>) । तात्कालीन समाजले उनीहरूलाई नगर बधु अर्थात यौनकर्मीको रूपमा चिन्ने गर्दथ्यो । यही आधारमा बुद्धले घोषणा गरे कि महिलाले पनि निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छन् । उनीहरूलाई पनि पढ्ने लेख्ने अवसर दिनु पर्छ (<https://feminisminidia.com.won>) । बुद्धको उदात्त चिन्तले बौद्ध धर्ममा बुद्ध, बुद्धिजीवी, महिला पनि विकसित हुँदै थिए । त्यति हुँदा पनि संघमा

भिक्षुणीहरूले समस्या भोगेका थिए । देखा स्वतन्त्र देखिए पनि बौद्ध संघमा भिक्षुको शासन थियो । श्रेष्ठ दर्जा पनि भिक्षुलाई मात्र थियो । अर्थात सबै जाति धर्म लिंगका महिलालाई पुरुषले नै आफ्नो नियन्त्रणमा नै राखेका थिए (<https://feminisminidia.com.won>) ।

बौद्ध थेरि गाथामा महिला

थेरि गाथा खुद्यव निकायको १५ औं ग्रन्थ मध्यको एक हो । यसमा परम्पम थप प्राप्त त्रिहत्तर विद्वान भिक्षुणीको उदान ५२२ गाथामा संग्रहित छ । यो ग्रन्थ १६ निपात अर्थात वर्गमा विभाजित छ । गाथाको संख्या अनुसार क्रमबद्ध छ । थेरी गाथामा जुन भिक्षुणीको उल्लेख गरिएको छ, ती भगवान बुद्धको समकालीन थिइन । एक इसि दप्तिको बगैचा उदानमा भव्य नगर थियो । त्यसलाई पाटलि पुत्र भन्ने गरेको पाइन्छ । यो संभवतः साम्राट अशोकको राजधानी थियो । त्यसैले ग्रन्थको रचना काल प्रथम संगित देखि तृतीय संगितसम्म मान्न सकिन्छ । थेरी गाथाको विषयबस्तु थेरगाथा कै समान छ । थेर गाथाको उदानमा जीवन स्मरणको खासै उल्लेख छैन । भए पनि कम छ । विषयको गम्भिरता र प्राकृतिक चित्र अधिक छ । अधिकांश थेरीमा सुख दुःखको सबै पूर्व जीवनको स्मरण भेटिन्छ । त्यस प्रकार आध्यात्मिक जीवनको अतिरिक्त पारिवारिक र सामाजिक जीवन भल्केको पनि देखिन्छ । शुभा जस्तै एक आध थरीको उदानमा मात्र प्राकृतिक वर्णन देखिन्छ । अम्पपाली जस्ता थेरीको उदानमा साजिम वैभवको उल्लेख देखिन्छ (Wikipedia.org,August 24,2023) । त्यहाँ भिक्षुणी संघको सङ्गठन पनिभिक्षु संघको आधारमा हुने प्रावधान देखिन्छ । अर्थात त्यहाँ कुनै भेदभाव विना आध्यात्मिक जीवनमा समाजका सबै स्तरका महिलाको खुल्ला प्रवेश थियो (<https://feminisminidia.com.won>) । यसैले यो राज परिवारको महिला देखि दिन दुःखी सबै परिवारका महिलाहरु संघमा सामेल भएका थिए । उनीहरु सामाजिक विषमता त्यागेर पवित्र उद्देश्यले प्रेरित भई संघमा सदस्य भएका थिए । ती साधिकाहरुमा वैराग्य आउनुको पछाडि अनेकौ कारण थिए । धेरै जसो प्रियजनको वियोग र संसारिक जीवनबाट दिक्दार भएर संघमा प्रवेश गरेका थिए । उनीहरुको उद्देश्य भनेको तरल शान्ति प्राप्त गर्नु थियो । अर्हत्व प्राप्त पछि निवारणको परम शान्ति अनुभूति गर्नु थियो । त्यसैले सबै एउटै स्वरमा गाउने सुन्ने सीति भुतमिह निब्वुता शीत भुतभई उपशान्त हुने गर्दथे ।

थेरी उदानमा उल्लेखि तइ सिदासीको जीवनबाट त्यस समयका महिलाको सामाजिक स्थिति थाहा हुन्छ । त्यस समयमा सम्बन्ध विच्छेदको प्रथा पनि प्रचलित थियो (<https://feminisminidia.com.won>) । इसिदासीको विवाह पनि तीनतीन पटक भएको थियो । त्यस युगमा धेरै श्रीमती बनाउने प्रचलन थियो । त्यस्तै नगर शोभिनीको प्रथा पनि थियो (<https://feminisminidia.com.won>) । भगवान बुद्धले त्यसको बारेमा आवाज उठाउनु भएको थियो । त्यही आवाजको कारणले बौद्ध शिक्षा प्रति महिला प्रभावित भएका थिए । अम्पपाली, अड्कटकासि र विमला यसका उदाहरणीय पात्र हुन । यस्ता महिलाहरु पनि बुद्ध संघमा आएर विद्वान विदुषी बनेका थिए । पुड्लकसी र नन्दुतरा यसका उदाहरण हुन । उनीहरु शिक्षा ग्रहण गरेर विभिन्न देशमा भ्रमण गर्दै धर्म र दर्शनको विषयमा शास्त्रार्थ गर्दथे । धर्मको अनुसरणमा महिला र पुरुष स्वतन्त्र थिए । यो कुरा रोहिणी तथा भट्टकच्चानाको जीवनीबाट प्रष्ट हुन्छ । त्यस समयमा समाजमा दुष्ट तत्व पनि विद्यमान थियो । यसैले भिक्षुणीहरु पनि सावधान रहनु पर्थ्यो । सुभा थेरीको उदानबाट यो कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

बुद्धको चिन्तनामा महिला

बौद्ध धर्मलाई धर्मशास्त्रको रूपमा हेरिन्छ । इतिहासको रूपमा पनि हेरिन्छ । मानवीय ज्ञान र नारीवादी दृष्टिकोणले पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ । अध्ययनबाट थाहा लाग्छ, कि तात्कालीन महिलाको धार्मिक स्थिति, घर र सामाजिक परिवेश अन्य धर्ममा भएका महिलाको भन्दा अब्बल देखिन्छ (<https://feminisminidia.com.mom, Apr,22,2021>) । उनिहरुले प्राप्त गरेको अनुभव पनि फरक देखिन्छ । बनाई फारे र मिराडा शा जस्ता विद्वान यस कुरामा सहमत छन । उनीहरुको भनाइमा लैङ्गिक मुद्दाको संवोधन गर्ने कुरामा बौद्ध अध्ययन

प्रारम्भिक अवस्थामा छ (<https://feminisminidia.com.mom, Apr 22, 2021>) । यसका लागि उनीहरूले सन् १९९४ मा महिलाको स्थिति कस्तो थियो भन्ने उदाहरण दिएका थिए । उनीहरूको दाबी थियो कि भारतीय तान्त्रिक बौद्ध धर्ममा महिलाको विषयमा गम्भिरता पूर्वक हेरिएको छ । तिब्बती आनी र सामान्य योगिनीलाई पनि धेरै ध्यान दिइएको छ । तिब्बती बौद्ध धर्मकी महिलालामा खाद्रो रिम्पोछे, भन्छिन कि बौद्ध धर्ममा महिलाको कुरा हुन्छ । बौद्ध धर्मको बारेमा पनि चर्चा हुन्छ (<https://feminisminidia.com.mom, Apr 22, 2021>) । यसको सन्देश हो-बौद्ध धर्ममा महिला महत्वपूर्ण विषय हो । छब्बीस सय वर्षदेखि महिला संघ सञ्चालनमा रहनु यसको उदाहरण हो । अर्थात् अहिलेको महिला संघ नयाँ अवधारणा होइन ।

मासातोसिउइकिले बौद्ध धर्ममा महिलाको स्थिति र लैङ्गिक समानताको व्यापक मूल्याङ्कन गरिन (<https://feminisminidia.com.mom, Apr 22, 2021>) । उनले प्रारम्भिक बौद्ध धर्मबाट लिएर लोट्स सत्रसम्मको बौद्ध साहित्यको एतिहासिक पाठ्यांश विश्लेषण गरिन । उइकिको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ, कि महिला र पुरुष केवल जैविक विशेषता मात्र होइन । यसको सुक्ष्म व्याख्या पनि छ । उनको बुझाइमा समाज भित्र उ महिलाको कार्यात्मक भूमिका पनि छ । त्यसको अनुशीलन गर्दा त्यहीं पुरुष सिद्धान्त गुण र महिला सिद्धान्त गुणको अनुभूति हुन्छ । यस्तो दोहोरो अनुभूतिले गर्दा नै शाक्यमुनी बुद्धको शिक्षा पूर्ण छ भन्ने जानकारी हुन्छ किनकि त्यहाँ महिलाको ज्ञानको सम्बन्धमा कुनै भेदभाव छैन । अर्को शब्दमा भन्दा स्त्री सिद्धान्त बराबर पुरुष सिद्धान्तको स्थापनालाई बुद्धले प्राकृतिक रूपमा स्वीकारेका छन् । त्यसैले उनी भन्छिन-महिला र पुरुष एक अर्काका पूरक हुन । प्रति योगी पनि हो इनन, विरोधी पनि होइनन । दुबैको उत्तिकै महत्व छ, दुबै अपरिहार्य पनि छन् (<https://feminisminidia.com.mom, Apr 22, 2021>) ।

दलाइलामाको चिन्तनमा महिला

दलाइ लामाहरूले महिलालाई प्रेम र शक्तिका स्वरूप मानेका छन् । १४औँ दलाइ लामाले सन् २००७ मा हेम्बर्ग विश्वविद्यालयमा बौद्ध धर्ममा महिलाको स्थितिमा प्रवचन दिए । उनको भनाइ थियो-परम्परागत रूपमा पुरुषले नै युद्ध गरेको देखिन्छ । किनकि पुरुष व्यवहार आक्रमक हुन्छ । उसको शरीर पनि त्यसरी नै बनेको हुन्छ । महिलाको स्वभाव भने अधिक हेरचाह गर्ने खालको हुन्छ । उनीहरू अरुहरूको दुःख कष्ट तथा पीर मर्का प्रति सवेदनशील हुन्छन् । यसैले बौद्ध धर्मले महिलाको मैत्री तथा करुणा भाव खोजेको हुन्छ । उनले यो पनि भनेका छन् कि यदि विश्वका अधिकांश नेता महिला भए सायद युद्धको खतरा कम हुने थियो । विश्व भातृत्वको भावना बढने थियो (<https://feminisminidia.com.wom>) ।

सन् २००९ मा मम्फिस टेनेशीमा राष्ट्रिय नागरिक अधिकार संग्राहलयमा दलाइ लामाले भने, म आफै नारी वादी हुँ । स्वभावतः महिलाले जीवविज्ञान र बच्चाको पालन पोषण तथा जन्मदिन सकिन्छन् । यही क्षमताले गर्दा उनीहरू अधिक दयालु पनि हुन्छन् । सम्भवतः अब दलाइ लामा महिला हुन सकिन्छन् । यसका लागि उनले दुई कुरा खोजे । पहिलो, कर्मवादको आधारमा उनको पुनर्जन्म र दोश्रो, उनको शारीरिक सौन्दर्य । महिला सुन्दरताको बारेमा दलाइ लामाको भनाइ र आफ्नो अनुहार देखेर पुरुषमा कामशक्ति जाग्छ भनी संघमा पस्ता अनुहार कुरूप बनाउनेको चिन्तनमा भने फरक देखिन्छ (<https://feminisminidia.com.mom, Apr 22, 2021>) । सबै कुरा गतिमा बुझ्नुपर्छ भन्ने बुद्धको चिन्तन (<https://feminisminidia.com.mom, Apr 22, 2021>) लाई नै दलाइ लामाले आधार बनाई सुन्दर महिला मात्रै दलाइ लामा बन्न सक्ने कुरा गरेका हुनसक्छन् ।

सैद्धान्तिक आधारमा बौद्ध नारीवादमा महिला

नारीवाद भनेको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा प्राज्ञिक अभियान हो । यो अभियानले विभिन्न कुरामा प्रश्न गर्छ । बहु दृष्टिकोणीय प्रश्नहरू गर्ने तथा गराउने भएकाले समाज विकासमा यसको ठूलो योगदान छ । यसले यौनिक तथा लैंगिक सबाल उठाएको छ । यौनिक सबाल उठाउँदा यसले पुरुष, महिला तथा यौनिक अल्प संख्यकका

मुद्धा चर्काउँछ र तिनीहरू बीच समताको वकालत गर्छ। लैंगिक सवाल उठाउँदा यसले पितृ सत्तातात्मक सोचले पुरुष तथा महिलामा परे पारेको असरको कुरा गर्छ। मूलतः महिलाहरू असमान व्यवहार खप्दै आएका कुराहरूलाई लेखाइ तथा बोलाइको माध्यमबाट मुखरित गर्छ। पश्चिमी दुनियामा सन् १४०५ मा शुरु भएको यो अभियान अहिले विभिन्न चरण हुँदै अगाडि बढेको छ। पहिलो चरण (wave)को अभियानले महिलाहरूलाई मत दिने अधिकार दियो। दोश्रो चरणले महिला तथा पुरुषहरूलाई घर तथा काम काजका सबै क्षेत्रमा समान अवसर सुनिश्चित गर्न वकालत गर्‍यो। तेश्रो चरणले महिला पहिचान कायम गर्ने कार्यलाई व्यवहारमा उतायो। चौथो चरणले महिलालाई समान ज्याला, यौनहिंसा तथा मेरो शरीर मेरै छनौट (my body my choice) लाई स्थापित गर्‍यो। अहिले यसले म पनि (me too) को अभियानलाई व्यापक बनाएको छ। म पनि यौन हिंसामा परेको थिएँ तिमि नि ? भनेर प्रश्न गर्ने अभियानलाई व्यापक बनाएको छ।

नेपालको प्राचीन इतिहासमा नारीवाद बारे त्यति खोज भएको छैन। छिटफुट जानकारी अनुसार ऋग्वेदका महिलाहरूले पुरुषको अन्यायका बारेमा बोलेका छन। पुरुष सरह अधिकार हुनुपर्छ भनी वैदिक मन्त्रको रूपमा व्यक्त गरेका छन। महाभारत कालीन महिला विद्रोहीको रूपमा देखिएका छन। पुराणकालीन महिला कार्यगत महिलामाको रूपमा प्रस्तुत भएका छन। योगमाया जस्ता महिलाहरूले धर्मराज्यको वकालत गरी महिला समताको कुरा उठाएका छन। छिटफुट रूपमा यी कुराहरू विन्दा पाण्डेको काठमाण्डू विश्वविद्यालयबाट सन् २०१७ मा गरिएको विद्यावारिधि को शोधपत्रमा उल्लेख छन। तर समग्र रूपमा नेपाली महिला आन्दोलनलाई पश्चिमी महिला आन्दोलनको समकक्षमा हेर्नेगरी लेखहरू भने भटिन्छन्।

नारीवादका अनेकन स्वरूप छन। कार्यगत नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, सामाजिक नारीवाद, क्रान्तिकारी नारीवाद, वातावरणीय नारीवाद, सांस्कृतिक नारीवाद, उदारवादी नारीवाद, बहुजाती नारीवाद आदि। थरिथरिका नारीवादको एउटै सन्देश हुन्छ कि नारीहरू पुरुषभन्दा कम छैनन। वरु भिन्न र तागतवाल छन। त्यसैले उपनिषद तथा अन्य ग्रन्थहरूमा शक्ति:को रूपमा उनीहरूलाई चित्रित गरिएको छ।

परिवेश अनुकुल हुनेगरी नारीवादका दृष्टिकोणहरू बने बनाइएका हुन। यो मध्ये बौद्ध नारीवाद पनि एक हो। यसको स्वरूपले बताउँछ कि बौद्ध नारीवाद एक आन्दोलन हो। यो आन्दोलनले बौद्ध धर्म भित्रको कानुनी र समाजिक स्थितिमा सुधार गर्न चाहन्छ। यसले बौद्ध दृष्टिकोण र नैतिक सामाजिक, आध्यात्मिक र नेतृत्वमा पुरुष तथा महिला समानताको लागि वकालत गर्छ। त्यसमा पनि बौद्ध नारीवादीवादले महिला र पुरुषको सह मानवताको कट्टर पन्थी अभ्यास चाहेको छ (<https://feminisminindia.com.won>, April 22, 2021)। यसको मान्यता रहेको छ-बौद्ध धर्मले महिलाको स्वच्छक अवसर र उसको धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रति बिम्बन गर्दैन। यो कुरा बुद्धले भनेको चिन्तनमा आधारित छ किनकि बुद्धले बिनाकुनै हिचकिचावट महिलालाई संघमा स्विकार गरेका थिए। उनको विश्वास थियो-महिला पनि पुरुषको जस्तै सत्यको खोजी गर्न सक्षम छन् (<https://feminisminindia.com.mom>, Apr 22, 2021)। बौद्ध नारीवादको संकेत हो-संघमा महिला पुरुषको बराबरी मानिनन्। बुद्धको चिन्तन अनुसार महिलाको सम्मान र सम अवसर दिइएको छैन।

अध्ययनको प्राप्ति

यस अध्ययनबाट मैले केही कुरालाई प्राप्तिको रूपमा प्रस्तुत गरेकी छु। बुंदागत रूपमा ती प्राप्तिहरूलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ।

क) मानिसमा शब्दबाट विचार आउने रहेछ। सोही शब्दको गहन अनुशीलन गर्नेले नै अनेकन सिद्धान्त बनाउन सक्ने रहेछ।

भगवान गौतम बुद्धले देखेको बुद्ध्यौली, रोगी तथा मृतव्यक्ति, हामीले पनि देखेका छौं। बुद्धले त्यसलाई चिन्तनको विषयबस्तु बनाए। हामीले त्यसलाई चिन्ताको विषयबस्तु मात्र मान्यौं।

ख) परिवेशले चिन्तन तथा चिन्तकलाई बेग्लै ढंगले सोचन बाध्य गर्दो रहेछ। जस्तो बुद्ध धर्ममा पुरुष भिक्षु मात्र

संघमा प्रवेश गर्दर्थे । बुद्धकै आमा र श्रीमती यस धर्ममा प्रवेश गरे पछि बौद्ध धर्मले संघमा महिला प्रवेश दिएको देखिन्छ ।

- ग) महिला र पुरुष बराबर भन्ने एउटा दृष्टिकोण हो । महिला विशेष पनि हुन भन्ने कुरा पनि यो लेखले उजागर गरेको छ । बुद्धको शब्दमा ध्यानमयी महिला तथा त्यागमयी पुरुषको विश्लेषणले यो कुरा प्रमाणित गरेको छ । कतिपय महिलामा भएको त्यागमय क्षमताले महिलाहरु समान पनि हुन विशेष पनि हुन भन्ने तथ्य सावित गरेको छ ।
- घ) प्रत्येक चिन्तनलाई देशकाल तथा परिस्थितिको कसीमा हेर्नु पर्छ अन्यथा त्यो ज्ञानको गहिराइमा पुग्न सकिदैन भन्ने कुरा पनि यो अध्ययनले देखाएको छ ।
- ङ) पश्चिमी सिद्धान्तले पूर्वको अवस्था बुझ्न खोज्दा आंशिक सत्यता मात्र पहिचान हुने रहेछ । किनकि यस्तो सोचले सन्दर्भ र संस्कृतिले दिएको कुरा छुटतो रहेछ । केवल विषयवस्तु मात्र समेटता त्यसले सत्यताको नजीकन पुऱ्याउँने रहेछ ।
- च) अन्यत्र जस्तै बुद्ध संघमा पनि महिलाहरु पछि प्रवेश गरेका हुनाले उनीहरुलाई अधि बढन अभै सकस हुने रहेछ । बुद्धजस्तै नवीन सोच दिएर अधि बढाउँने पुरुषको पनि उत्तिकै खाँचो रहेछ । अर्थात महिलाको बराबरी बन्ने मेहनतमा पुरुषको सहयोग जरुरी रहेछ ।

सारांश

विचार समाज र परम्पराबाट आउँछ । घर, परिवार र समाजले सानो बालकको दिमागमा शब्द हालि दिन्छन त्यो नै विचार बन्दछ । जब बुद्धले रोगी, बुद्ध, मरेको मान्छ, देखे बुद्धको मनमा चिन्तन सुरु भयो । चिन्तन वा विचार बिना कुनै पनि समस्याको समाधान हुन सक्दैन । सिद्धार्थ गौतम आफैलाई चिनेर बुद्ध भएको हुन । हामीले पनि आफैलाई चिन्नु पर्छ । बौद्ध संघमा महिला स्वतन्त्र भएर व्यक्तित्व विकास गर्ने मौका पाए । सबै बर्गबाट आएका महिलालाई बौद्ध संघमा समान व्यवहार थियो । अर्को शब्दमा भन्दा बुद्ध धर्ममा महिला विद्वान, विदुषी बनेका थिए । महिला भावमयी प्रज्ञा भएकाले उनलाई वेग्लै ध्यान चाहिन्छ । महिलाले भावमयी हुँदाहुँदै पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छन । महिलालाई शिक्षा र राजनीति सिकाउनु पर्छ । महिलामा विभेद गर्नु हुदैन । महिलाले पनि “अप्पदीपो भवः” लाई पालन गर्नु पर्छ । महिला वारेको बुद्धको सन्देश यही हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

पाठक, गंगा (२०६७).मनोविज्ञान एक परिचय, भोटाहिटी, काठमान्डौं, तलेजु प्रकाशन ।

BBC News Hindi, 2022

<https://feminisminidia.com.mom>, Apr 22, 2021

<https://feminisminidia.com.wom>

ITTTAAS by Amit, 2022

Sadh guru sakshishree www.science divine. Org (audio)

Wikipedia.org, August 24, 2023